

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

חקלאות שלחין בארטס צילום מצב תשכ"ט - 1969

א. סקירה כללית

ארטס הוא כפר ערבי בהרי יהודה, דרומה מבית-לחם וסמוך לבריכות שלמה. מספר תושביו: 1,100 (1969), כולם מוסלמים. רוב תושבי הכפר מתפרנסים מעבודה בבית לחם וסביבתה והשאר מתפרנסים מחקלאות. בכפר 1,500 דונם מעובדים (500 ד' תבואה, 900 ד' עצי פרי וירקות) והעיבוד בוצע ב- 1969 ע"י בהמות בלבד, ללא כלים מכניים.

תמונה מספר 1: ארטס תשכ"ט - שיחה של אנשי ביי"ס שדה כפר עציון עם פלאת מקומי המעבד חלקת שלחין. העומדים (מימין לשמאל): יוסי אינדור, הרב יואל בן-נון, יהושע כהן ז"ל (מייסד ביי"ס שדה כפר עציון), יצחק גנירס (כותב דוח זה).

לאחר מלחמת ששת הימים נערכו בבית ספר שדה כפר עציון מספר פעולות תצפית ותיעוד, שנועדו לבחון את התרבות החקלאית המסורתית באיזור הרי חברון. איזור זה היווה מעין **שמות טבע** תרבותית שרוחות המודרניזציה שנשבו בפינות אחרות של חבל ההר אחרו מלהגיע אליו. מבחינה זו בוצע התיעוד 'חמש דקות לפני שתיים עשרה'. דוח זה נכתב על ידי יצחק גנירס, שהיה באותה העת מדריך בבית ספר שדה כפר-עציון, ויש בו תיעוד של חקלאות השלחין בארטס באותה תקופה.

מערכת **על אתר** מבקשת להודות להנהלת בית ספר שדה כפר עציון על הרשות לפרסם את הדוח בחוברת זו, העוסקת בגנים ובחקלאות שלחין.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מקור המים של ארטס הוא המעיין שבמרכז הכפר. לפי הסברה, השם **ארטס** הוא שיבוש השם הלטיני **הורטוס** שתרגומו גן. לפי האגדה היו פה הגנים של המלך שלמה. ש. קליין טען שמקור השם קשור ב**ארטוסיה** - אלילת המים היוונית. הכפר נמצא כ-750 מ' מעל פני הים.

הכפר ארטס והמנזר בנויים במורדות ההר אל הנחל, שראשיתו בבריכות שלמה הסמוכות ויורד עד מדבר יהודה הקרוב. הוא נקרא בשם הערבי ואדי א-טחונה (נחל הטחנה) על שם הטחנה שהיתה באפיקו שהונעה ממימי הנחל והמעיין.

האדמות הנמצאות בחלקו המזרחי של הכפר היו שייכות בעבר לאנשים מתושבי בית לחם, והן עובדו בתחילה ע"י אריסים תמורת מחצית היבול. קצהו המזרחי של הכפר, הקרוב יותר אל תחומי יישובי בדואים, נתון היה מדי פעם להתקפות שוד וביזה שנעשו על ידי הבדואים. האריסים שעובדו חלקות אלה פחדו לדור סמוך לאדמותיהם וגרו בקלעת אל בורק, המבצר התורכי שליד בריכות שלמה. רק עם הכיבוש הבריטי, שהביא סדר וביטחון יחסיים, עברו האריסים לגור ליד חלקותיהם. ליתר בטחון גדרו את כל צדו המזרחי של הכפר וסגרוהו בשערים (שריד קטן לחומה - גדר האבן במזרח הכפר - נותר בשטח). בשנת 1935 קנו האריסים את האדמות מבעליהן ועד 1942 שילמו את החוב.

מול הכפר ארטס נמצא מנזר ששמו הלטיני **הורטוס קונקולוטוס** ונמצאות בו נזירות קתוליות מארצות אמריקה הדרומית. פירושו של השם: **גן נעול** והוא ניתן על יסוד דברי התנ"ך: "גן נעול אחותי כלה גל נעול מעין חתום" (שיר השירים ד יב), שלפי אמונת הנזירות הן רמז למרים הבתולה. מכאן אף שמו המלא של המנזר: **גברתו של הגן הנעול**.

ב. המעיין ואמת המים

מעיין איתן שופע מים נובע בארטס ליד המסגד ונקרא **עין ארטס**, או - **עין אל בלד**. המעיין משמש לבני ארטס לשתייה, לכביסה ולהשקאת בהמות. אולם תפקידו העיקרי הוא, השקאת גנות השלחין הבנויות במורד הואדי.

מסיבב לפתח הנקבה, מקום מוצא המים, בנויה בריכה קדומה ששימשה בעבר לאגירת המים. מוצא המים מצוי בתחתיתה של הבריכה, עובדה המוליכה למסקנה שהבריכה לא נתמלאה ממי המעיין, או לפחות לא ממוצא המים הנוכחי. לפי סיפורי התושבים מצוי ראש המעיין במקום גבוה ממוצא המים כיום, והדברים טעונים בדיקה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אמת המים להרודיון נמצאת בגובה שטח הבריכה, כארבעה מטרים מעל מוצא המים כיום. ייתכן שהבריכה קשורה לאמת ההרודיון, אך כאמור כל הנושא עדיין טעון בדיקה יסודית. ד"ר צבי רון (חוקר החקלאות המסורתית בחבל ההר - המערכת) מצא שהמעין הקדום היה גבוה כ-3 מ' ממפלס המוצא כיום. כמו כן מערכת הנקבה הפנימית מסובכת ומעניינת ביותר.

מן המעין יוצאת אמת מים, ושלוחה קצרה ממנה פונה לדרום מערב אל המנזר ואל שטחי החקלאות שאחריו. האמה העיקרית בנויה לאורך 600 מ' על המדרון הצפוני של הואדי ומשקה גנות ובוסתנים. עשרים וחמשה מבעלי הגנות בנו בריכות לצד חלקותיהם, עובדה המאפשרת להם לשלוט בזמני ההשקאה ולווסתה. יש המנצלים את הבריכה גם לגידול דגי נוי ומאכל.

עקב אורכה של אמת המים נגרמו קלקולים וחלחולים באמה, עובדה שגרמה להפסד מים בעיקר לחלקות המרוחקות, וכן נודעה תופעה של גניבת מים ע"י איכרים בדרך, לאורך האמה. לפתרון הבעייה בנו הירדנים, בסיוע אמריקני (בשנת 1963), צינור באורך כקילומטר, ולכל חקלאי נקבע פתח בצינור זה שדרכו זרמו המים אל חלקתו.

כמות המים ניתנת בדרך כלל וע"פ גודל החלקות, ואורכו של כל מחזור שלם על פני כל הבוסתנים מושפע בעיקר מכמות המים השופעת מן המעין. כיום, מחזור שלם של השקאה הוא בן 288 שעות, בעוד שלפני כעשרים שנה - עת שפע המעין כמות גדולה יותר - היה מחזור ההשקאה בן 144 שעות בלבד.

רישום מדויק של זמן המים המגיע לכל חלקה מצוי בידי מוכתר הכפר, אולם בדרך כלל אין נזקקים לרישום זה. כל חקלאי יודע היטב את זמנו והוא שומר עליו עד כדי דיוק של דקה.

אגב, בזמנו נעשה נסיון לשאוב את מי עין ארטס ולהעבירם לירושלים. הותקנו משאבות מעל המעין ושנתיים נשאבו המים לירושלים. הדבר גרם להרס גינות השלחין.

תושבי הכפר פנו לערכאות וזכו במשפט. עיריית ירושלים חוייבה לפצותם בסכום של 24,000 ד"ר.

חלק מבתי הכפר, ובעיקר הבתים העליונים, התחברו בצינורות אל צינור המתכת הנמצא בתוך האמה לירושלים, ומשם הם מקבלים את מי השתייה. תמורת תשלום.

ג. תקנות ומנהגי חלוקת המים

במשך הדורות נוצרה מסורת מיוחדת, הווי חיים ומנהגים הקשורים בחלוקת המים וכל הכרוך סביבה. נעמוד על מספר נקודות הקשורות לעניין זה.

1. חלוקת המים

כמות המים נקבעת בדרך כלל וע"פ גודלה של החלקה, אך תנאים נוספים קובעים את משך קבלת המים. חלקה בגודל מסויים הקרובה למעיין תקבל מים פחות זמן מחלקה באותו גודל הנמצאת רחוק מן המעיין, שכן יש איבוד מים לאורך הדרך: הן בגלל התאיידות וחלחול והן מפני קלקולים קטנים באמה.

החקלאי שהגיע תורו לקבל מים, אחראי לסגירת האמה בחלקת חברו ולהפניית המים לחלקתו. אם אחר אין הוא מפסיד את חלקו, אלא יגבה את הזמן המגיע לו על ידי הקדמות תורו במחזור הבא של חלוקת המים.

רשאי כל אדם לשתות, להשקות בהמה או לכבס בכל עת אע"פ שהדבר נעשה בתור חברו, ואפילו בתוך אמת חברו ולא רק בראש המעיין.

2. הבריכה

עשרים וחמישה מתוך ששים בעלי חלקות בנו בריכות אגירה לצד חלקותיהם. רוב הבריכות מכילות כמאה קוב ורק שתיים גדולות יותר - כמאה וחמישים קוב. לדברי חליל מחמוד מתמלאת הבריכה במשך שתיים עד שעתיים וחצי. ליד רוב הבריכות קיימת אפשרות של הזרמה ישירה של המים לחלקה ללא שימוש ביניים בבריכה. יתרונות הבריכה האישית מרובים. בעל בריכה אינו מוגבל במועד השקיית חלקתו. אין הוא חייב להמתין לתורו היכול להגיע בלילה או כחום היום כאשר האיוד חזק. חליל מחמוד מנצל את בריכתו גם לגידול דגי נוי שהוא מוכר אותם.

שכנו של בעל בריכה יכול, ע"פ הסדר מוקדם עם בעל הבריכה, למלא בתורו את בריכת חברו ולקחת מים לחלקתו כאשר יגיע תור חברו לקבלת מים. בדרך כלל נעשה הסדר כזה ללא תשלום.

הבריכה מאפשרת ויסות מים לגידולים הדורשים פחות מים, אך ביתר תכיפות (מלפפון). להלן שתי דוגמות לחלוקת מים:

* לאבו חליל חמש שעות קבלת מים כל שנים עשר יום. שעתיים הוא מנצל להשקאה ישירה, במשך שעתיים נוספות הוא ממלא את הבריכה ושעה אחת הוא "מלוה" או מוכר לאחד משכניו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

* מי שלוה כמות מים מחברו, בעל בריכה, חייב להחזיר לו זמן ארוך יותר משום שהזרימה מן הבריכה חזקה יותר בגלל גובהה, וכן בגלל הדרך הקצרה יותר; ולכן מרוויח הלווה את החלחול ואת האיוד. מקובל שתמורת הלוואת מים בת רבע שעה מחזירים 25 עד 30 דקות.

3. תיקון האמה

בתיקון האמה משתתפים כל בעלי החלקות הנהנים ממנה, לפי זמן המים של כל אחד מהם; ואין משנה העובדה בחלקו של מי התקלקלה האמה.

4. מכירת חלקה

כל חלק מן האמה שייך לחלקת אדמה. אדם המוכר את חלקת השלחין שלו מוכר ע"י כך גם את חלקו באמה. אין אדם יכול למכור רק את חלקו באמה ולגדל בחלקתו גידולי בעל. אין להפריד בין המים לאדמה!

5. אילנות

כמעט שאין אילנות בחלקות השלחין; ואף אלה המצויים, קצוצים בחלקם הפונה אל החלקה שכן הצל רע לבית השלחין וענפי האילנות מפריעים לעבודה בשדה.

ד. שיטת ההשקיה

מן האמה המרכזית או מן הבריכה יורדת אמת מים אל החלקה, ובדרך כלל אל הפינה הגבוהה ביותר בחלקה. השטח עצמו בנוי שורות של ערוגות כשבין כל שתי שורות עובר תלם - אמת מים המתפצלת מן האמה המגיעה אל החלקה. החקלאי פותח את הגובל לערוגה הראשונה ובאותה אדמה הוא חוסם את המשך זרימת המים באמה. כשמתמלאת ערוגה ראשונה הוא סוגר את הגובל. המים ממשיכים לזרום באמה ושוב חוזרים על אותו תהליך בערוגה השנייה, באותו צד, כך עד קצה השורה. משנתמלאה ערוגה אחרונה בשורה, נפתחת המקבילה לה בשורה ממול וכך חוזר הדבר לאחור עד לסיום השורה השנייה. אז נפתח הגובל והמים זורמים באמה הסמוכה לחלקה עד לזוג שורות ערוגות נוסף. קורה שלפי מבנה השטח נותרת שורת ערוגות אחת בודדת ללא בת זוג ואז מעבירים את המים בתלם עד הערוגה האחרונה ומשקים מהסוף להתחלה. לאחר ההשקאה נותרת שורת ערוגות שכל גובליה פתוחים, ולעומתה זוג שורות שכל הערוגות סגורות - לאחר ההשקאה - בשורה אחת, השנייה גובליה פתוחים. שיטת השקאה זו מחייבת את החקלאי לעבוד כל זמן ההשקאה בתוך השטח: לפתוח ולסגור ערוגות. שיטה נוספת

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

להשקאה נקראת **דולב**; לפיה משקים את כל השטח בפעם אחת ע"י תעלות הסובבות בזיג-זג בכל החלקה. משתמשים בה בעיקר לגידול מלפפונים. השקאת שטח כזה נמשכת כשעה וחצי עד שעתיים ללא התערבות אדם, בהתאם לגודל החלקה.

מבנה הערוגות ושטחן הקטן, יחסית, יש בו חיסרון של הפסד מים ושטח. לו הושקה כל השדה בהצפה אחת היה נמנע חלחול המים באמות ובתלמים עד הגיעו אל השטח הזרוע, וכך היה כל שטח הגובלים מנוצל לזריעה.

מספר גורמים מכתיבים את מבנה החלקה דווקא בצורת ערוגות:

א. בעיית הפילוס. החלקות בנויות במורד ואדי, ובאופן טבעי קיים שיפוע בשטח וקשה לפלסו בהצפה אחת.

ב. בעיית הטיפול בשטח. בשטח מעובד כולו, ללא חלוקה לערוגות, אין מקום הליכה לחקלאי לצורך טיפול בחלקתו עד לקטיף, ובקטיף עצמו. בגידולים אחדים אין היבול מבשיל בבת אחת, וכניסה אל השטח לאיסוף חלק היבול שכבר הבשיל תפגע בחלק האחר. כאשר השטח בנוי ערוגות, משמשות אמות המים הגובלות כ"שבילי" הליכה לחקלאי.

תמונה מספר 2: ערוגות שלחין בארטס

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ה. עובדות בשטח

1. מתחת לחלקתו של חליל מצויה חלקה של שכנו. לשכן זה חלקה נוספת מצד דרום הגבוהה מחלקתו, וניתן להשקותה רק דרך חלקתו של חליל. חליל לא היה מוכן למכור לשכנו זכות בניית אמה בשטחו, משום שלא רצה שזרים יעברו בשטח ויקלקלוהו. כמו כן קיים החשש שילדיו של השכן יגנבו מיבוליו תוך כדי סגירה ופתיחה של האמה. לשכן לא נותרה אפשרות להשקות את חלקתו והוא נאלץ למוכרה לחליל.
2. האמה המובילה אל החלקות שמעבר למנזר ומוליכה ממזרח למערב, מגיעה עד הקצה המערבי של החלקה ומשקה את השטח ממערב למזרח. הסיבה נעוצה בכך שמורד הוואדי הוא ממערב למזרח, וזהו כיוון השיפוע של החלקה. קל יותר ליצור שיפוע כזה ע"י בנייה מאשר להפוך את השיפוע הטבעי של השטח.
3. אחרי חלקתו של חליל, שנמצאת במורד הוואדי, בנויה בריכה אחת מצד דרום והמים מגיעים אליה בצינור מתכת משוך מן האמה, באורך של כ-30 מ'. סיבת הדבר היא שמול אותה חלקה עוברת האמה סמוך מאד לבית בנוי ותנאי השטח לא יאפשרו בניית בריכה מצד צפון.
4. חלקתו של איברהים בת רבע דונם, ונמכרה בסך 450 דינר (45.000 ל"י) עם זכות מים של שעה ועשר דקות בכל סיבוב השקאה.
5. כדי לא להרוס את חלקות השלחין בחורף, סודר מעבר למי השטפונות לאורך הצלע הדרומית של הוואדי. המעבר גדור בקורות אבן מאסיביים לאורך הוואדי, עד קצה חלקות השלחין.
6. בניית טרסה בין שתי חלקות מוטלת אך ורק על בעל השטח העליון ועל חשבון שטחו של בעל השטח העליון. נתקלקלה הטרסה, רק בעל השטח העליון חייב בתיקונה ועל חשבוננו. כל זאת למרות הנזק המעשי מקלקול הטרסה שיש גם לבעל השטח התחתון.
7. יש שחלקת שלחין (גיסר) אחת מחולקת למספר חקלאים, על פי רוב אחים שחלקו נחלת אביהם. הגבול בין שתי חלקות כאלה הוא בדרך כלל שורת אבנים הבנויה על חלקם של שני האחים: חצי חצי.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לסיום מספר מושגים חקלאיים בערבית - מתחום השלחין - המקובלים בארטס :

- סקי, סגי - שלחין, ניגוד לבעל
- ג'סר - חלקת שלחין שבין טרסה לטרסה
- קנה, גנה - אמה
- משגב, חוד - ערוגה
- היה גבול - גובל בין ערוגה לערוגה
- מקצר - חלק מהגובל החוסם מעבר המים.